

I

Ver van de Tweede Wereldoorlog die het Europese continent overspoelt, in de Noord-Afrikaanse stad Oran, vindt op een voorjaarsochtend een dokter een dode rat op de overloop. Hij waarschuwt zijn conciërge en hoewel hij beseft dat dit een vreemde vondst is, schenkt hij er verder niet veel aandacht aan. Dat wordt al anders als hij de volgende dag drie dode ratten aantreft. De conciërge bezweert hem echter dat hier sprake moet zijn van een kwajongensstreek: 'In dit huis zijn geen ratten!' Maar niet alleen treft de dokter de daaropvolgende dagen overal in de stad steeds meer dode ratten aan, als arts wordt hij ook geconfronteerd met verrassend veel patiënten die aan dezelfde verschijnselen lijden: builen, vlekken en ijlkoortsen die binnen achtenveertig uur de dood tot gevolg hebben. Hij weet genoeg: wat het ook is, hier is sprake van een epidemie. Wat het ook is? Een oudere collega spreekt hem vermanend toe: 'Wij weten wat dit is! Ik weet het en jij weet het ook. Wat we bovendien ook weten is dat iedereen, de autoriteiten

voorop, de waarheid zo lang mogelijk zal ontkennen: “Dit kan niet waar zijn; zoiets doet zich bij ons niet meer voor; wij leven niet meer in de middeleeuwen; wilt u alstublieft geen paniek zaaien...”

Maar feiten verdwijnen niet door ontkenning, en wanneer de epidemie de gehele stad in haar greep heeft, moet het fenomeen bij name worden genoemd: de pest!

Een variant op het fenomeen van de ontkenning is de idee dat met het veranderen van woorden ook de feiten zullen veranderen. Zo rust er in de Amerikaanse samenleving een taboe op het woord ‘*problem*’. Elke situatie die vroeger zo getypeerd zou worden heet nu ‘*a challenge*’. Problemen bestaan niet, althans niet in *The United States of America*. Op een identieke wijze is er in Europa een taboe op het woord ‘fascisme’ voor zover het betrekking heeft op hedendaagse politieke verschijnselen. Er is rechts-extremisme, radicaal-rechts, populisme, rechts-populisme, maar fascisme... nee, dat is er niet: dat kan niet waar zijn, zoiets doet zich bij ons niet meer voor, wij leven in een democratie, wilt u alstublieft geen paniek zaaien en mensen beledigen!

In 1947 eindigt Albert Camus zijn roman *La peste* – een vertelling over het fascisme – met de opmerking dat de dokter niet in de massale vrolijkheid kan delen wanneer officieel bekend wordt gemaakt dat het schrikbewind van de pest voorbij is: ‘Want

hij wist wat die blijde menigte niet wist en wat in de boeken te lezen staat: de pestbacil sterft nooit uit en verdwijnt nooit definitief; hij kan tientallen jaren achtereen blijven sluimeren in de meubels en het linnengoed, hij wacht geduldig, in kamers, kelders, koffers, zakdoeken en paperassen, en misschien komt er een dag waarop, tot schade en lering van de mensheid, de pest zijn ratten wekt om ze te laten sterven in een gelukkige stad.'

In datzelfde jaar schrijft Thomas Mann: 'Nietzsche heeft het fascistische tijdperk – waarin wij leven en ondanks de militaire overwinning nog lang zullen blijven leven – als een gevoelige naald aangekondigd.'

Albert Camus en Thomas Mann waren zeker niet de enigen die zich onmiddellijk na het beëindigen van de oorlog realiseerden wat wij nu maar al te graag willen vergeten: in het lichaam van de massademocratie zal de bacil fascisme altijd virulent aanwezig zijn. Dit feit ontkennen of de bacil anders benoemen, maakt ons niet resistent. Integendeel. Willen we hem adequaat kunnen bestrijden, dan zullen we allereerst moeten erkennen dat hij opnieuw actief is in ons maatschappelijk lichaam en benoemen wat hij is: fascisme. En fascisme is nooit een uitdaging, maar altijd een groot probleem, omdat het onvermijdelijk leidt tot despotisme en geweld. Al wat die consequenties in zich bergt, heet een gevaar. En alle politiek die een probleem of, nog erger, een gevaar wil ontkennen,

heet struisvogelpolitiek. En onveranderd blijft waar dat wie niet van de geschiedenis leert, gedoemd is haar te herhalen.

II

Mussolini en Hitler – om ons tot dit demonische tweetal te beperken – werden de meest prominente vertegenwoordigers van de politisering van een geestesgesteldheid die lang voor hun verschijnen op het toneel in Europa tot ontwikkeling begon te komen.

Goethe is een van de eersten die bespeuren dat er in de maatschappij iets fundamenteels begint te veranderen. Aan een vriend schrijft hij in 1812: ‘Als je ziet hoe de mensen in het algemeen en in het bijzonder jonge mensen zich niet alleen aan hun lusten en hartstochten overgeven, maar hoe tegelijk het hogere en het betere aan hen door de ernstige dwaasheden van de tijd vervormd en misvormd wordt, zodat alles wat tot hun zaligheid zou kunnen leiden tot verdorpenis wordt, dan verbaas je je niet over de wandaden waarmee de mens tegen zichzelf en anderen tekeergaat.’

Niet veel later, in 1831, ontdekt Alexis de Tocqueville op zijn rondreis door Amerika dat de democratie die in een jong land tot bloei begint te komen,

bedreigd wordt door een vorm van onderdrukking die zich niet eerder in de geschiedenis heeft voorgedaan: 'Ik zoek tevergeefs naar een woord dat dit fenomeen tot uitdrukking brengt, want de oude begrippen despotisme en tirannie volstaan niet. Daarom zal ik proberen het te omschrijven. Ik zie een menigte van ontelbare mensen, allemaal gelijk en eender, die rusteloos door elkaar krioelen om zich de banale en vulgaire geneugten te verschaffen waarmee ze hun ziel verzadigen. Ieder van hen, teruggetrokken en geïsoleerd, is als een vreemde voor het lot van alle anderen. [...] Boven hen verrijst een immense, beschermende macht, die de verantwoordelijkheid geheel op zich neemt om hen te verzekeren van hun genoegens en te waken over hun lot. [...] Deze macht vindt het prettig als haar onderdanen zich vermaken, als ze maar aan niets anders denken dan aan hun vermaak. Ik heb altijd geloofd dat dit soort slavernij – ordelijk, mild, vreedzaam – waarvan ik zojuist het beeld heb geschetst, zich gemakkelijker dan men denkt kan combineren met enig uiterlijk vertoon van vrijheid, dat het niet onmogelijk zou zijn deze toestand van slavernij te creëren, zelfs onder de soevereiniteit van het volk.'

Wat Tocqueville hier schetst zijn de contouren van een maatschappij die honderd jaar later door de Spaanse filosoof Ortega y Gasset wordt geanalyseerd en getypeerd als massamaatschappij. Deze

massamaatschappij is het onvermijdelijke gevolg van wat Nietzsche op de meest lucide wijze heeft voorzien: het verval van waarden, nihilisme. In de jaren zeventig en tachtig van de negentiende eeuw raakt Nietzsche er steeds meer van overtuigd dat er niet langer een basis is voor het op geestelijke, absolute waarden gefundeerde Europese beschavingsideaal. Er zijn geen absolute waarden, want alles wat er is, is niets anders dan een projectie van het menselijk individu. *De waarheid, het goede, de schoonheid* bestaan allemaal niet. Al wat als zodanig wordt beschouwd, is niet meer dan ieders persoonlijke beleving en interpretatie. En alles wat alles kan betekenen, betekent helemaal niets, want het heeft zijn universele geldigheid verloren.

Met het verlies van geestelijke waarden verdwijnt niet alleen de moraal, maar ook de cultuur in de oorspronkelijke betekenis van het woord: *cultura animi* – het cultiveren van de ziel. Zowel in de religieuze tradities van jodendom en christendom als in de humanistische traditie van Socrates en Spinoza staat de idee centraal dat de mens een wezen is dat zich moet verheffen, dat moet uitstijgen boven zijn instincten en fysieke behoeften. Alleen wanneer we erin slagen ons absolute geestelijke waarden eigen te maken, zullen we het leven waardig zijn. In waarheid leven, recht doen, schoonheid scheppen – pas in dit handelen wordt de mens wie hij moet zijn, zal hij echt vrij

zijn. Want wie nog slaaf is van zijn begeerten, emoties, driften, angsten, vooroordelen en niet weet hoe zijn verstand te gebruiken, kan niet vrij zijn. Nietzsche draait dit echter om, overtuigd als hij is van de *Umwertung aller Werte* die er moet komen: niets is meer absoluut behalve de vrijheid, de vrijheid om onbeteugeld je driften uit te leven. Vanaf nu zal de mens zich laten regeren door de begeerte naar macht en is alles geoorloofd.

Nietzsche wist heel precies welke gevolgen het nihilisme voor de Europese samenleving zou hebben. In zijn late aantekeningen: 'Het gevaar der gevaren: alles heeft geen zin.' Met het verlies van absolute geestelijke waarden zal alles waar de mens ooit betekenis en zin aan ontleende, verdwijnen: de kennis van goed en kwaad, compassie, de idee dat liefde sterker is dan de dood, maar ook alle grote kunst, hoffelijkheid, de kunst van het gesprek, een besef van kwaliteit en van waarden. Vandaar dat hij in diezelfde tijd noteert: 'Het algemeenste teken van de moderne tijd: de mens heeft in zijn eigen ogen ongelooflijk aan waardigheid ingeboet.' Want 'bevrijd' van alle geestelijke waarden en van een oriëntatie op wat het leven betekenisvol kan maken, zal de mens allereerst het zichzelf gemakkelijk maken, eisen dat al zijn begeerten worden vervuld en, mocht dat niet gebeuren, gewelddadig worden. Deze voortdurende dreiging van een permanente agressie onder het op-

pervlak van de welvaart signaleert hij ook in zijn notities uit 1886-1887: 'Onze toestand: door de welvaart groeit de sensibiliteit; we lijden al aan de minste kwalen; ons lichaam is beter beschermd, onze ziel zieker. De gelijkheid, het gerieflijke leven, de vrijheid van denken, maar tegelijk de haat en afgunst, de razernij van het moeten slagen, het ongeduld van het heden, de behoefte aan luxe, de instabiliteit van regeringen, het lijden aan de twijfel en aan het zoeken.'

Massamaatschappij is de benaming die Ortega y Gasset in 1930 geeft aan de maatschappij die zich, vanaf de eerste vermoedens van Goethe en met alle kenmerken die Tocqueville en Nietzsche hadden voorspeld, inderdaad overal in Europa manifesteert. En toch is Ortega y Gasset verbaasd over wat hij ziet als de grote paradox van het democratische tijdperk dat net zijn intrede in de Europese geschiedenis heeft gedaan. Eindelijk een tijdperk waarin de samenleving zich heeft weten te bevrijden van het juk van de tiran en de Kerk, aristocratie en feodale maatschappij. Technologische vooruitgang biedt onder meer grotere bewegingsvrijheid, de media verbreden de blik op de wereld en het politiek bestuur wordt steeds democratischer. Europa staat op de drempel van een vrije samenleving waarin grenzen kunnen worden geslecht, de individuele vrijheid wordt gerespecteerd, eigen verantwoordelijkheid geïmpliceerd en

geestelijke waarden die het beschavingsideaal schragen, worden gecultiveerd.

Maar deze historische kans wordt afgewezen door een nieuw type mens dat snel aan invloed wint in de maatschappij: de *massamens*. De term verwijst niet naar een kwantiteit maar naar een kwaliteit, naar een bepaald soort geestesgesteldheid, of beter: een gebrek aan geest. Bovendien manifesteert deze massamens zich onder alle standen, bij arm en rijk, geletterd en ongeletterd. De opkomst van de massamens – de opstand der horden! – is volgens Ortega y Gasset een directe bedreiging van de waarden en idealen van de liberale democratie en het Europees humanisme; tradities waarin de geestelijke en morele ontwikkeling van het vrije individu het fundament vormt voor een vrije, open samenleving. Maar de massamens is een geheel andere mens- en maatschappijvisie toegedaan. De massamens wil niet geconfronteerd, laat staan belast worden met geestelijke waarden. Er is geen maat, waarde of waarheid die boven hem gesteld kan worden en die hem beperkingen zou kunnen opleggen. Voor de massamens dient het leven altijd gemakkelijk en overvloedig te zijn; de tragedie van het bestaan kent hij niet. Alles is geoorloofd, want beperkingen zijn er niet. Geestelijke inspanningen zijn niet nodig. De massamens is vervuld van zichzelf en gedraagt zich als een verwend kind. Luisteren, zijn mening kritisch toetsen, rekening houden met anderen, zijn